

lucida intervalla

ČASOPIS ZA KLASIČNE NAUKE
A JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES

53 (2024)

FILOZOFSKI FAKULTET
BEOGRAD

Лаида из Коринта – хетера и хероина

Ајсџпракџ: У раду се разматрају бројна сведочанства из историјских извора о Лаиди из Коринта, хетери на гласу из класичног периода старе грчке историје (V–IV век пре н. е.). Иако се количина изворних података који сведоче о Лаиди, славној по својој лепоти и својим љубавним вештинама, мери у стотинама, и можда је већа него што је то случај са било којом другим познатом сексуалном радницом у грчкој старини, анализа извора показује да се о Лаиди у историјском погледу заиста може мало тога поуздано рећи. Како нека сведочанства и детаљи из живота хетере без сумње нису веродостојна, а друга се опет тешко могу довести у хронолошки склад, то је навело модерне истраживаче да рачунају са више Лаида, а понајпре да разликују »старију« од »млађе« Лаиде. У овом раду је, међутим, показано да идентификација неколико различитих историјских Лаида у класичној епоси није одржива, већ да представља модерни конструкт који није утемељен на античким изворима. Иако је име Лаида несумњиво било популарно име за хетере у старини, нема јасних потврда да је постојало више Лаида као славних хетера у класичној епоси, а и антички аутори познају само једну хетеру са тим именом. Осим тога, Лаида из Коринта једна је од малобројних жена у хеленској старини за коју се извесно може претпоставити да су јој вековима после смрти указиване и херојске почести у граду Коринту. Њену херојску гробницу и споменик са представом лавице на постољу која предњим шапама држи овна обилазили су туристи и ходочасници, а локалне власти новог, римског Коринта ову су представу стављале и на бронзани новац као једно од истакнутих обележја града у 2. и 3. веку н. е.

Кључне речи: Лаида, Коринт, хетере, проституција, хероизација, традиција.

Лаида из Коринта, грчка хетера с краја V и из првих деценија IV века пре н. е., вероватно је најславнија представница свог заната у античкој традицији. О њој се у старини, између осталог, писало и на овај начин:

»Моју љубљену Лаиду природа је лепо обликовала, али ју је Афродита најлепше од свих украсила и реду Харита придодала. А златни ју је Ерос онако чежњиву научио да вешто нациља очи својим стрелама. О најлепше уметничко дело природе, о славо женског рода и жива у свему слико Афродите! У ње су — да речима осликам ту опојну лепоту колико је могуће — образи бели помешани с црвенкастим тоном да на тај начин опонашају ведрину ружа. Усне су

нежне, благо раздвојене и црвеније од образа. Обрве су црне, изразито црне, а део између обрва складно обрве дели. Нос је раван и сасвим пристаје нежности њених усана. Очи су велике и бистре, сијају чистом светлостојом. Њихов тамни део, зенице, изразито су црне, док бели део око њих, беоњаче, опет су изразито беле, тако да се сваки део изванредно показује наспрам оног другог и заиста се истиче кроз своју различитост. Могло би се одати поштовање и Харитама које су се тамо настаниле. Коса јој је природно уковрћана попут цвета зумбула, слично као (што је описано) код Хомера, а негују је руке саме Афродите.

Врат јој је бео и у складу с лицем, а чак и када је без украса, сигуран је у властиту префињеност. Око њега се, ипак, налази огрлица драгим камењем опточена, на којој је исписано име лепотице, а распоред камења ствара слова. Поред тога, високог је стаса, а држање јој је лепо и складно и добро пристаје облику њених удова. Обучена има најлепше лице, а без одеће изгледа као да је сва у лицу. Ход јој је правилан и лаган, попут чемпреса или палме која се благо њише, јер је по природи лепота узвишена. Али док њих, као што приличи биљкама, покреће дашак западног ветра, њу некако гурају поветарци богова љубави. Тако су је за своје потребе представили и водећи сликари. Када треба, наиме, да сликају Хелену или Харите, или већ саму владарку Харита, они гледају слику Лаиде сматрајући је за изванредан пример лепоте, и одатле пресликавају тај уметнички створени лик као да је достојан богова. Умало заборавих да споменем да јој груди као дуње силовито штрче из хаљине. Лаидини су и удови тако сразмерни и нежни, као што се чини да се и њене кости меко савијају кад је неко загрли. Због своје су мекоће, дакле, готово једнако податне као и њене обрве када се препусте љубавним загрљајима. А када пусти глас, ајој, колико је сирена у њеном друштву, колико јој је течан језик! Лаида је зацело навукла појас Харита и смеши се увек заводљиво...¹

¹ Превод на српски аутора чланка према Aristaen. *Ep.* 1.1 (ed. MAZAL 1971): Λαΐδα τὴν ἐμὴν ἐρωμένην εὖ μὲν ἐδημιούργησεν ἢ φύσις, κάλλιστα δὲ πάντων ἐκόσμησεν Ἀφροδίτῃ, καὶ τῶν Χαρίτων συνηρίθησεν τῷ χορῷ· ὁ δὲ χρυσοῦς Ἔρως ἐπαίδευσεν τὴν ποθομένην εὐστόχως ἐπιτοξεύειν ταῖς τῶν ὁμμάτων βολαῖς. ὦ φύσεως τὸ κάλλιστον φιλοτέχνημα, ὦ γυναικῶν εὐκλεία καὶ διὰ πάντων ἔμψυχος τῆς Ἀφροδίτης εἰκῶν. ἐκείνη γὰρ (ἵνα κάλλος ἀφροδίσιον εἰς δύναμιν διαγράψω τοῖς λόγοις) λευκαὶ μὲν ἐπιμίξαι καὶ ὑπέρυθροι παρειαί, καὶ ταύτῃ τὸ φαιδρὸν ἐκμιμούνται τῶν ῥόδων· χεῖλῃ δὲ λεπτά καὶ ἡρέμα διηρημένα καὶ τῶν παρειῶν ἐρυθρότερα· ὄφρῦς τε μέλαινα, τὸ μέλαν ἄκρατον· τὸ δὲ μεσόφρουν ἐμμέτρως τὰς ὄφρῦς διορίζει· ρίς εὐθεία καὶ παρισυμένη τῇ λεπτότητι τῶν χειλῶν· ὀφθαλμοὶ μεγάλοι τε καὶ διαυγεῖς καὶ καθαρῶ φωτὶ διαλάμποντες· τὸ δὲ μέλαν αὐτῶν, αἱ κόραι μελάνταται, καὶ τὸ κύκλῳ λευκόν, αἱ γλῆναι λευκόταται, καὶ ἐκάτερον ὑπερβολῇ πρὸς τὸ ἕτερον ἐπιδείκνυται, καὶ τὸ λίαν ἀνόμοιον εὐδοκίμει παρακείμενον. ἔνθα δὴ τὰς Χάριτας ἐγκαθιδρυμένας πάρεστι προσκυνεῖν. ἢ δὲ κόμη φυσικῶς ἐνουλισμένη ὑακινθίνῳ ἄνθει καθ' Ὀμηρον ἐμφερής, καὶ ταύτῃ αἱ χεῖρες τημελοῦσι τῆς Ἀφροδίτης. τράχηλος λευκός τε καὶ σύμμετρος τῷ προσώπῳ κἂν ἀχόσμητος ᾗ, δι' ἀβρότητα τεθάρρηκεν αὐτῶ· περίκειται μέντοι λιθοκόλλητον περιδέριον, ἐν ᾧ τοῦνομα γέγραπται τῆς καλῆς· γράμματα δ' ἐστὶ τῶν λιθιδίων ἢ θέσις. ἔτι δὲ εὐμήκης ἡλικία. σχῆμα καλὸν τε καὶ περίμετρον καὶ τῷ τύπῳ συνδιατιθέμενον τῶν μελῶν. ἐνδεδυμένη μὲν εὐπροσωποτάτῃ ἐστίν, ἐκδύσα δὲ ὅλην

Али, такође и овако:

»Али Лаида је ова лења и пијана, и по цео дан мари само за оно шта ће попити и појести. Изгледа ми да јој се догађа што и орловима; јер и они се, док су млади, спуштају с планина, овце и зечеве једу, грабећи с пленом у висине својом физичком снагом. Али кад једном остаре, тада на врховима храмова седе, гладујући јадно; и онда се то сматра божанским знамењем. Тако би се и Лаида с правом могла сматрати знамењем; јер док је још млада и свежа била, подивљала је од толиких златника; и пре си могао да видиш Фарнабаза него њу. Али сада када је већ у поодмаклим годинама, и тело јој изгубило склад, лакше ју је видети него презирати. Сада иде посвуда не би ли шта попила; а прима и златник и новчић од три обола; трпи сада и старог и младог; и постала је тако кротка, најдражи пријатељу, да ти већ новац из руке узима.«²

πρόσωπον φαίνεται. βάδισμα τεταγμένον βραχὺ δέ, ὥσπερ κυπάρитτος ἢ φοῖνιξ σείόμενος ἡσυχῇ, ἐπεὶ φύσει τὸ κάλλος ἐστὶν ὑπέρηφανον. ἀλλ' ἐκείνους μὲν οἷα φυτὰ κινεῖ ζεφύρου πνοή, αὐτὴν δὲ πῶς ὑποσαλεύουσι τῶν Ἑρώτων αἱ αὖραι. ταύτην ἑαυτοῖς ὡς οἷόν τε ἦν οἱ κορυφαῖοι γεγράφαι τῶν ζωγράφων. ἡνίκα οὖν δέοι γράφειν Ἑλένην ἢ Χάριτας ἢ καὶ αὐτὴν γε τὴν ἀρχουσάν τῶν Χαρίτων, οἷον εἰς ὑπερφυῆς παράδειγμα κάλλους ἀφορώντες ἀνασκοποῦσι τὴν εἰκόνα Λαΐδος, κάντεῦθεν ἀποτυποῦνται θεοπρεπῶς τὸ φιλοτεχνούμενον εἶδος. μικροῦ με παρήλθεν εἰπεῖν ὡς κυδωνιώντες οἱ μαστοὶ τὴν ἀμπεχόνην ἐξωθοῦσι βιαίως. οὕτω μέντοι σύμμετρα καὶ τρυφερά τῆς Λαΐδος τὰ μέλη, ὡς ὑγροφυῶς αὐτῆς λυγίζεσθαι τὰ ὁσὰ τῷ περιπτυσσομένῳ δοκεῖν. τοιγαροῦν ταῦτα μικροῦ γε ὁμοίως δι' ἀπαλότητα συναπομαλάττεται τῇ σαρκί, καὶ ταῖς ἐρωτικαῖς ἀγκάλαις ὑπείκει. ἡνίκα δὲ φθέγγεται, βαβαί, ὅσαι τῆς ὁμιλίας αὐτῆς αἱ σειρήνες, ὅσον ἡ γλῶττα στωμύληθρος. τῶν Χαρίτων πάντως ἡ Λαΐς τὸν κεστὸν ὑπεζώσατο, καὶ μειδιᾷ πάνυ ἐπαγωγόν...

² Превод на српски аутора чланка према Ath. 13.26, 570 b–d (ed. KAIBEL 1890):

αὕτη δὲ Λαῖς ἀργός ἐστι καὶ πότις,
τὸ καθ' ἡμέραν ὁρώσα πίνειν κάσθιεν
μόνον, πεπονθέναι δὲ ταῦτά μοι δοκεῖ
τοῖς ἀετοῖς· οὗτοι γάρ ὅταν ὦσιν νέοι
ἐκ τῶν ὁρῶν πρόβατα' ἐσθίουσι καὶ λαγῶς
μετέωρα' ἀναρπάζοντες ὑπὸ τῆς ἰσχύος·
ὅταν δὲ γηράσκωσιν ἤδη, τότε <θεῶν>
ἐπὶ τοὺς νεῶς ἵζουσι πεινῶντες κακῶς·
κάπειτα τοῦτ' εἶναι νομίζεται τέρας,
καὶ Λαῖς <οὖν> ὀρθῶς νομίζοιτ' ἂν τέρας,
αὕτη γάρ ὁπότ' ἦν <μὲν> νεοττὸς καὶ νέα,
ὑπὸ τῶν στατήρων ἦν ἀπηγριωμένη,
εἶδες δ' ἂν αὐτῆς Φαρνάβαζον θάπτον ἂν·
ἐπεὶ δὲ δολιχὸν τοῖς ἔτεσιν ἤδη τρέχει
τὰς ἀρμονίας τε διαχαλᾷ τοῦ σώματος,
ἰδεῖν μὲν αὐτὴν ῥᾶν ἐστὶν ἢ πτῦσαι·
ἐξέρχεται τε πανταχόσ' ἤδη πιομένη,
δέχεται δὲ καὶ στατήρα καὶ τριώβολον,
προσίσταται δὲ καὶ γέροντα καὶ νέον·
οὕτω δὲ τιθασὸς γέγονεν ὥστ', ὦ φίλτατε,
τὰργύριον ἐκ τῆς χειρὸς ἤδη λαμβάνει.

Први по реду навођења цитат извесно је идеализовани портрет хетере Лаиде, сачуван у писму под редним бројем један у збирци измишљених љубавних писама на грчком језику неког позноантичког аутора који је у рукопису забе-
лежен под именом Аристенет (Ἀρισταίνης). То писмо је, као уосталом и цела Аристенетова збирка (укупно 50 писама с љубавном и еротском тематиком у две књиге), настало негде крајем антике (V или VI век н. е.) и представља вредан и леп допринос епистологографској врсти, веома развијеној и плодносној у последњим вековима Царства, у оквиру старе хеленске књижевности.³ Овај јединствени хвалоспев лепотици Лаиди у форми писма, које аутор намењује свом добром пријатељу Филокалу (Φιλόκαλος), нема, наравно, изузев у имену саме жене која је предмет пожуде и обожавања, никакве везе са историјском Лаидом, хетером која је живела и постала славна у Хелади читав низ векова пре аутора писма (вероватно више од 800 година!). Он би се зато најбоље могао сматрати покушајем слављења женске лепоте и шарма као идеала, али на начин да се тај идеал, коме су одувек тежили песници и сликари, прикаже кроз неку познату историјску личност, иначе на гласу по својој лепоти и као предмет мушке пожуде. Уосталом, стварне историјске личности, али и измишљени ликови из старије књижевности, радо су изнова »оживљавали« у фиктивној епистографији познијих епоха, делом и због намере да се носталгичним евоцирањем класичне прошлости постигне додатна доза атрактивности.⁴ У сваком случају, »Аристенетова Лаида« није сведочанство о томе како је заиста могла да изгледа историјска Лаида, већ евентуално како је могао да изгледа идеал лепоте и привlačности који су у њеним представама тражиле потоње генерације. Уосталом, хетеру по имену Лаида већ су савременици, као и писци чије мишљење треба извесно уважити, сматрали најлепшом и најпожељнијом женом ондашње Хеладе.⁵ С друге стране, остаје питање коју је то Лаиду аутор писма имао заправо на уму када је тако бираним речима и изразима

³ Поред Аристенетових *Еројских писама*, истом или сличном жанру припадају по времену настанка старија Алкифронова *Писма*, као и она *Еројска писма* (Ἐπιστολαὶ ἐρωτικά) сачувана под Филостратовим именом. Сва су публикована у стандардним издањима, као што је HERSCHER 1873, али и у читавом низу засебних публикација. О карактеру саме Аристенетове збирке и њеном посебном месту у античкој еротској епистографији, уп. нпр. ARNOTT 1982.

⁴ Тако не чуди што се познате грчке хетере из IV века пре н. е. јављају у фиктивној епистографији не само као предмет обожавања, већ и као аутори измишљених писама, како је то, на пример, пракса у Алкифроновој збирци, где, између осталих, славна хетера Фрина пише Праксителу, који је вајао њену статуу (Alciphr. 2.1), или опет Ламија Деметрију Полиоркету, македонском краљу и свом вероватно најславнијем љубавнику (Alciphr. 2.15).

⁵ Како то, на пример, чини и беседник Хиперид у свом другом говору *Пројив Аписџајоре*, цитираном код Атенеја (Ath. 13.52, 587d), што потврђује и Плутарх у спису *Разговор о љубави* (Amatorius) у оквиру *Еџичкој зборници* (Plut. Mor. 767f). Глас о ненадмашној Лаидиној лепоти, којом је освојила Хеладу, стигао је и до великих римских песника Августове епохе (Ov. Am. 1.5.12.; Prop. 2.6.1–2).

китио њен идеализовани портрет. Из перспективе свог времена (позне антике) вероватно је могао држати за извесно да је постојала само једна једина и непоновљива Лаида, чију су лепоту опевали песници и осликали сликари, и за којом је, како се веровало, у старини жудело пола Хеладе. Међутим, модерни истраживачи држе за извесно да су у класичној епоси (V–IV век пре н. е.) биле активне најмање две, а могуће чак и три хетере с карактеристичним личним именом Лаида (Λαῖς), и да су све оне биле готово подједнако славне и чувене по својој лепоти, шарму и љубавним вештинама. Такође сматрају да су све оне, на овај или онај начин, биле везане за Коринт, »град греха« у старој Грчкој. Ипак, показаћемо да је само једна међу њима она прва и права Лаида из Коринта, примарни предмет ове расправе, која је баш у Коринту стекла и статус хероине, јер су јој вековима после њене смрти ту указиване и херојске почасте, а њену гробницу и спомен обележје посећивали туристи.

И други овде цитирани опис хетере Лаиде, иако се испрва чини да је далеко веродостојнији и да потиче из пера савременика, готово је подједнако непоуздан као историјско сведочанство као и претходно наведено писмо из Аристенове збирке. У питању је фрагмент из драме *Антилаида* (Ἀντιλαΐς) из пера Епикрата, недовољно познатог песника средње комедије, сачуван у Атенејевој *Гозби софиста*.⁶ Епикрат за предмет подсмевања и поруге узима, а што уопште није било необично за комедиографе онога времена, хетеру Лаиду,⁷ некада славну због своје лепоте и љубавних вештина. Истиче да је Лаида у свом цвату зарађивала огромне количине новца и била веома тражена као хетера, а ту тврдњу илуструје сјајним поређењем да је до ње било теже доћи него до Фарнабаза, Хеленима добро познатог персијског сатрапа Хелеспонтске Фригије с краја V и из првих деценија IV века пре н. е. Такође прави поређење те Лаиде на свом врхунцу и оне Лаиде у зрелијим годинама са орловима у пуној снази и када остаре и онемоћају. Тако Епикрат приказује Лаиду не више као младу и једру лепотицу за којом уздишу мушкарци и којој је обичном човеку тешко и прићи, већ као прождрљиву и припиту средовечну даму, којој су године и неуредан живот изобличио тело, и спремну да се сада за новац пода свакоме, и старом и младом.

⁶ Ath. 13.26, 570 b–d. Данас је познато само 6 наслова Епикратових комедија са укупно 11 фрагмената, и сви су извесно до нас стигли преко Атенејевог волуминозног дела. Сакупљени су, између осталих збирки фрагмената грчких комедиографа, и у оној најпознатијој, *Poetae Comici Graeci*, PCG V (edd. R. Cassell et C. Austin): *Damoxenus – Magnes*, Berlin – New York 1986, 153–163. О песнику Епикрату из Амбракије (Ἐπικράτης ὁ Ἀμβρακιώτης) и темама његових драма, уп. најпре NESSELRATH 2016.

⁷ Хетере су веома присутне код избора ликова и мотива готово свих песника средње комедије, а познат је и читав низ наслова комедија датих управо према именима или надимцима познатих хетера. Уп. Ath. 13.22, 567c; NESSELRATH 1990, 319.

Рекло би се да, наизглед, Епикрат доста вешто и поуздано слика Лаиду из Коринта, некада славну и тражену хетеру у целој Хелади, али којој су зреле године и начин живота одузели шарм и лепоту и учинили је предметом подсмеха и готово сажаљења. Песник оставља утисак некога ко је управо имао прилику да посматра такву жену и да непосредно, из прве руке, сведочи о њеном усуду. Тај тип жене морао је бити добро познат и његовој публици која је вероватно са осмехом и разумевањем пратила представу у позоришту. Проблем је, међутим, у томе што се и овај приказ хетере Лаиде вероватно може сматрати готово подједнако измишљеним и неверодостојним као и онај с краја антике у фиктивној епистографској врсти писца Аристенета. Ако ни због чега другог, такав закључак произилази из недоумица у вези са настанком и карактером саме комедије *Анишилауда*, као и оних који се тичу животног века хетере на коју се наведени опис, као и цео комад, односи. Ту је, свакако, и методолошки оправдано питање у којој се уопште мери фрагменти комедиографа, а нарочито оних који су припадали тзв. средњој и новој комедији, могу користити као кредибилни историјски извори. Иако веома мало знамо о Епикрату из Амбракије, песнику средње комедије, претпоставља се да је он могао бити активан као комедиограф између, отприлике, 380. и 350. године пре н. е., и то вероватно ближе овој нижој него вишој години.⁸ Рекло би се, дакле, да Епикрат пише своју *Анишилауду* још за живота хетере којој је комад посвећен.⁹ Међутим, није сасвим извесно ни да је чувена хетера Лаида, коју Епикрат слика као жену већ у својим зрелим годинама, те зреле године заправо икада и дочекала у стварности. Видећемо да постоји и традиција по којој је њен живот насилно прекинут, и то не од стране неког мушкарца, њеног љубавника, већ од стране љубоморних жена. У сваком случају, не може се са сигурношћу тврдити да се Епикратов опис односи само и искључиво на славну хетеру Лаиду из Коринта, већ је он више типски, јер указује на категорију жена, најчешће странкиња и робиња, из које су, по правилу, регрутоване хетере и на њихов очекивани животни пут.¹⁰ С тим у вези, овај опис циља на честу

⁸ Како се у једном фрагменту из Епикратове комедије непознатог наслова (PCG V Epicrates fr. 10 = Ath. 2.54) спомиње не само Платон, већ и његови ученици Спеусип и Менедем, који ће Платона и наследити на челу Академије, извесно је да је ту комедију најбоље датовати још за живота, око 350. године, али свакако не много пре смрти великог филозофа (Платон умро 348/7. године пре н. е.). Уп. NESSELRAHN 2016, 232.

⁹ Помен Фарнабаза у наведеном фрагменту не доприноси значајно прецизнијем датовању комедије, јер је овај славни и утицајни персијски племић, веома добро посведочен у њему савременим историјским изворима (Тукидид, Ксенофонт...), обављао службу сатрапа Хелеспонтске Фригије у, за персијске прилике, необично дугом временском периоду, између 413. и 373. године пре н. е.

¹⁰ За занимљиво тумачење овог фрагмента у ширем контексту кроз ривалство хетера Лаиде и Фрине, односно ривалство Коринта и Атине, уп. GILHULY 2014, 194–195 = GILHULY 2017, 26–27.

и помало тужну судбину хетера, које за минули рад није чекала »заслужена пензија«, већ су изгледа биле приморане да се својим занатом баве и у познијим годинама, односно практично све до своје смрти. На том путу пролазиле су и кроз периоде обожавања, праћене обиљем новца и богатих дарова, али многе вероватно, нарочито са неумитним протоком година, и кроз периоде презира и подсмеха. Да Епикрат баш Лаиду, коју су по чувењу знали готово сви у Хелади, узима најпре као типичног представника своје врсте, односно категорије хетера, као да показује и помало необичан назив самог његовог комада *Антилаида* (Ἀντιλαΐς). Због оскудних фрагмената модерни научници нису сигурни одакле баш такав назив једној комедији,¹¹ али би он најпре могао да се односи на неку Лаидину супарницу или неку »замену за Лаиду«.¹² То би било сасвим у складу и са горецитираним фрагментом, јер је старој и истрошеној Лаиди песник изгледа нашао замену у новој Лаиди, односно Антилаиди. У прилог таквом тумачењу ишао би још један код Атенеја сачувани фрагмент из исте комедије у коме Лаида или нека њена супарница (или наследница?) набраја оне песнике на чијој се еротској поезији образовала и усавршавала свој занат.¹³

Ови цитати из дела писаца који припадају различитим епохама наведени су као карактеристични примери да би се показала права природа и сазнајна вредност извора који доносе податке о хетери Лаиди. Могли смо исто тако цитирати и нека друга два писана сведочанства на исту тему, а резултат би био готово исти, јер и остали сачувани извори нису у већини случајева вреднији и поузданији у сазнајном смислу. Иако је Лаидино име забележено чак више стотина пута у различитим писаним изворима, а о њој је сведочанство оставило више десетина различитих античких писаца, што је, укупно узевши, вероватно више сачуваних извора о Лаиди него о било којој другој грчкој хетери, о Лаиди из Коринта се опет мало тога поуздано зна. Навешћемо зато још један пример из извора који се чини као да даје највише веродостојних информација из живота ове славне хетере. У питању је такође цитат из 13. књиге Атенејеве *Гозбе софиста*, али који представља једну врсту кратке хетерине биографије:

¹¹ Од помоћи није ни то што је драму са истим називом изгледа начинио и песник старе комедије Кефисодор (крај V века пре н. е.), судећи то на основу чланка код Суда (Suda, s.v. Κηφισόδωρος = PCG IV Cephisodorus T. 1), али о њој, изузев самог наслова (Ἀντιλαΐς), ништа друго није познато.

¹² Уп. Nesselrath 2016, 236: »It could mean "A replacement for Lais / Another Lais", but also "The / A rival of Lais"«.

¹³ PCG V Epicrates fr. 4 = Ath. 13.84, 605e. Поред славне песникиње Сапфе са острва Лезба, наведени су и други, нама данас мање познати песници љубавне или еротске поезије (Мелет, Клеомен, Ламинтије).

»А што се Лаиде из Хикаре тиче (а Хикара је град на Сицилији одакле је дошла у Коринт, поставши ратна заробљеница, како Полемон приповеда у шестој књизи свог *Одговора Тимеју*), љубавник јој је био Аристип, као и беседник Демостен и киничар Диоген; Афродита јој се Коринтска, звана Меланида (*Црна*), указала ноћу и наговестила долазак изузетно богатих љубавника, а не спомиње ли је и Хиперид у свом другом говору *Пројив Арисѿаіоре*? А сликар Апел, видевши Лаиду, док је још била млада девојка, како носи воду са извора Пирене, дивео се њеној лепоти и повео ју је једном приликом са собом на гозбу неких пријатеља. А када су му се другови ругали што је на гозбу довео младу девојку уместо хетере, рекао је: „Немојте се чудити, јер ћу вам показати да ће она за мање од три године бити лепотица спремна за уживање“. А слично је предвиђање дао и Сократ за Атињанку Теодоту, како то Ксенофонт наводи у својим *Усѿоменама*; јер када је неко говорио да је најлепша и да има груди лепше него што се то може речима описати, рекао је: „Треба да идемо да видимо ту жену, јер не може се судити о лепоти само по чувењу“. А Лаида је била тако лепа да су сликари долазили к њој да копирају њена недра и груди. Лаида је, најзад, била супарница и Фрини, и имала је мноштво љубавника, јер није их ценила по томе да ли су богати или сиромашни, и није се према њима дрско опходила«. ¹⁴

Подаци у наведеном цитату заиста делују наизглед убедљиво биографски, као драгоцени прилози сликању и разумевању живота једне славне грчке хетере. Међутим, много тога изреченог у овом кратком одељку није могуће ни у историјском ни у хронолошком погледу. Да погледамо само неколико примера тог јасног неслагања с другим познатим историјским чињеницама: ако је већ Лаида била родом из града Хикаре на Сицилији и још као девојчица као ратни плен доведена у Коринт, вероватно 415. године пре н. е., у време атинског похода на Сицилију, о чему постоје потврде у више различитих извора (в. ниже у тексту), онда је она заиста могла бити љубавница филозофа Аристипа

¹⁴ Превод на српски аутора чланка према Ath. 13.54, 588c–e (ed. KAIBEL 1890): Λαίδος τε τῆς ἐξ Ὑψικάρων (πόλις δ' αὕτη Σικελική, ἀφ' ἧς αἰχμάλωτος γενομένη ἦκεν εἰς Κόρινθον, ὡς ἱστορεῖ Πολέμων ἐν τῷ ἔκτῳ τῶν πρὸς Τιμαίων· ἥς καὶ Ἀρίστιππος ἦρα καὶ Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ Διογένης τε ὁ κύων· ἥ καὶ Ἀφροδίτη ἡ ἐν Κορίνθῳ ἡ Μελαίνις καλουμένη νυκτὸς ἐπιφαινομένη ἐμήνυνεν ἑραστῶν ἔφοδον πολυταλάντων) οὐχ Ὑπερίδης μνημονεύει ἐν τῷ κατὰ Ἀρισταγόρας δευτέρῳ; Ἀπελλῆς δὲ ὁ ζωγράφος ἔτι παρθένον οὖσαν τὴν Λαίδα θεασάμενος ἀπὸ τῆς Πειρήνης ὕδροφοροῦσαν καὶ θαυμάσας τὸ κάλλος ἠγαγέν ποτε αὐτὴν εἰς φίλων συμπόσιον. χλευασάντων δ' αὐτὸν τῶν ἐταίρων ὅτι ἀνθ' ἐταίρας παρθένον εἰς τὸ συμπόσιον ἀγάγοι, 'μὴ θαυμάσητε, εἶπεν· ἐγὼ γάρ αὐτὴν εἰς μέλλουσαν ἀπόλαυσιν μετ' οὐδ' ὅλην τριετίαν καλὴν δεῖξω.' τὸ δ' αὐτὸ καὶ Σωκράτης ἐμαντεύσατο περὶ Θεοδότης τῆς Ἀθηναίας, ὡς φησι Ξενοφῶν ἐν Ἀπομνημονεύμασιν· 'ὅτι δὲ καλλίστη εἴη καὶ στέρνα κρείττω λόγου παντὸς ἔχοι λέγοντός <τινος>, 'ἴτεον ἡμῖν, ἔφη, θεασομένοις τὴν γυναικα· οὐ γάρ θη' ἀκούουσιν ἔστιν κρίναι τὸ κάλλος.' οὕτω δ' ἦν [ἡ Λαίς] καλὴ ὡς καὶ τοὺς ζωγράφους ἐρχομένους πρὸς αὐτὴν ἀπομυμείσθαι τῆς γυναικὸς τοὺς μαστοὺς καὶ τὰ στέρνα. διαζηλοτυπούμενη δέ ποτε ἡ Λαίς Φρόνη πολλὴν ἑραστῶν ἔσχηκεν ὁμίλον, οὐ διακρίνουσα πλούσιον ἢ πένητα οὐδ' ὕβριστικῶς αὐτοῖς χρωμένη.

из Кирене (живео отприлике између 435. и 355. године пре н. е.), савременика и ученика Сократовог, а што такође потврђују и бројни други извори.¹⁵ Да је Лаида изгледа имала посебну наклоност према Кирењанима, могло би се, опет, закључити и на основу приче из Елијанових *Шарених њиријовесити*, где се наводи да се Лаида, вероватно док је још била сасвим млада, заљубила у Еубату (Εὐβάτας) из Кирене,¹⁶ који је био победник најпре у трци од једног стадија на 93. Олимпијским играма (408. године пре н. е.), али такође и као зрео човек у трци четворопрега на 104. Олимпијским играма (364. године пре н. е.).¹⁷ Како та љубавна прича (изричито се наводи да није дошло до упражњавања секса) није завршена жељеним крајем по Лаиду, а Еубата се, уместо с Лаидом, вратио у Кирену с њеном сликом, можда у њој има и неке историјске истине.¹⁸ С друге стране, чак ако и претпоставимо да је, хронолошким редом посматрано, Лаида могла имати неке везе и са Диогеном из Синопе (живео отприлике између 413. и 323. године пре н. е.), који је, уосталом, и сам дуго година провео и на крају и умро у Коринту,¹⁹ она је, међутим, то исто тешко могла имати са атинским беседником Демостеном (живео извесно између 384. и 322. године пре н. е.), иако и о њиховом контакту постоје независне потврде у традицији.²⁰ Још мање је вероватно да ју је најславнији антички сликар Апел (живео и стварао у другој половини IV века пре н. е.) као сасвим младу уочио и »открио«²¹ код извора Пирене на Акрокоринту. У случају да, ипак, у овој причи тражимо и зрно историјске истине, то би онда морала бити нека друга Лаида, знатно млађа (заправо више од пола века!) од оне Лаиде на коју се односе подаци из

¹⁵ Извори бележе живописне детаље и анегдоте из везе Лаиде са Аристипом, који је дуго користио њене услуге, а чак јој је посветио и један спис (Πρὸς Λαῖδα). О овом занимљивом односу, поред Атенеја у наставку 13. књиге (Ath. 13.55, 588 e–f), уп. нарочито Diog. Laert. 2.74–75, 84–85.

¹⁶ Ael. VII, 10.2.

¹⁷ Уколико је реч о истом човеку; уп. MORETTI 1957, nn. 347, 421; LGPN 1 s.v. Εὐβάτας (2). Име овог истакнутог атлете из Кирене јавља се у изворима и у облицима Εὐβάτος и Εὐβώτας.

¹⁸ У верзији исте приче сачуване код Климента из Александрије (Clem. Al. Strom. 3.6.50.4–51.1), Кирењанин, кога је Лаида заволела, вероватно је грешком назван Аристотел (Ἀριστοτέλης), али и то је лично име веома својствено Кирени. Уп. LGPN 1 s.v. Ἀριστοτέλης (6)–(33).

¹⁹ Традиција да је само њему »дала џабе«²² (Ath. 13.55, 588 e), вероватно је настала из потребе да се објасни како је неко ко је водио начин живота као што га је водио Диоген уопште био у прилици да користи услуге скупочене и захтевне хетере каква је била Лаида.

²⁰ Истине ради, не пре епохе Царства, односно приче забележене код Аула Гелија у његовим *Апичким ноћима* (Gell. NA. 1.8), где се позива на филозофа и доксографа Сотииона из Александрије (почетак II века пре н. е.), да је скупочена хетера Лаида из Коринта, навикла да клијенти испуњавају све њене жеље и прохтеве, тражила од Демостена, када ју је наводно посетио у Коринту, чак десет хиљада драхми за своје услуге. Овај је то одбио, али је тако, објашњава Гелије, настала и добро позната изрека: »Пловити у Коринт није за сваког човека«²³ (οὐ πάντως ἀνδρὸς ἐς Κόρινθον ἐσθ' ὁ πλοῦς), коју бележи и географ Страбон (Strab. 8.6.20).

првог дела ове кратке биографије.²¹ Истине ради, Апел је као модел за своју слику богиње Афродите извесно нашао једну другу хетеру на гласу, али то је била Фрина из Теспије (исто као што је то чинио и подједнако славни вајар Праксител за израду скулптуре богиње), а не Лаида из Коринта. Такође није могуће ни да су Лаида и Фрина биле супарнице, јер су припадале различитим генерацијама, а Фрина је морала бити млађа неких пола века од Лаиде.²² Ако су њих две и приказане као супарнице, то свакако није могло бити у стварном животу, већ само у познијој традицији, где су обе уживале славу најпознатијих хетера уопште, и одатле очекивано и неизоставно довођене у везу. На сличан начин су и једна и друга повезиване у традицији са неким познатим људима онога доба, а као што се види на примеру Лаиде, те везе већ само из хронолошких разлога нису биле могуће.²³ Још неке констатације изнете у цитираном одељку противрече подацима из других извора, па тако се може довести у питање и оцена да је Лаида једнако поступала са свим својим љубавницима, и богатим и сиромашним, и да се није дрско према њима опходила. Супротстављена традиција приказује је, напротив, као оштру и немилосрдну у тим односима, због чега је и стекла надимак Ἀξίνη («Секирица».)²⁴

Биографски подаци овог типа, међутим, навели су модерне истраживаче да претпоставе постојање две, а можда чак и три Лаиде у временском раздобљу мањем од једног века (V–IV век пре н. е.). Још је пре готово 200 година Фридрих Јакобс (Friedrich Jacobs), један од највећих класичних филолога свог времена, у чланку насловљеном *Lais, die ältere und die jüngere*, и публикованом у оквиру његових волуминозних *Vermischte Schriften*, први јасно идентификовао две историјске Лаиде, старију и млађу.²⁵ Практично сви истраживачи после Јакобса следе ову његову поделу и то све траје готово до данашњег дана. Тако, на пример, и Фриц Гејер (F. Geyer) у престижној *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)* рачуна са »Старијом Лаидом« из Коринта (*die ältere Lais aus Korinth*), која је имала и гробницу у Коринту, односно »Млађом Лаидом« из Хикаре (*die jüngere Lais aus Hykkara*), која је такође бора-

²¹ Поуздани Плиније Старији (Plin. HN. 35-79) датује Апелов врхунац каријере у 112. олимпијаду (*olympiade centesima duodecima*), односно у периоду између 332. и 329. године пре н. е.

²² Фрина је рођена око 370. године пре н. е. Уп. KARRARIS 2018, 439. О Фрини такође постоји богата и разноврсна традиција па јој је Мелиса Функе недавно посветила и целу монографију: FUNKE 2024.

²³ Такав је, нема сумње, и случај Лаидиног наводног разговора са трагичаром Еурипидом (рођен око 480. године пре н. е.), коме је имала шта да замери у вези његове *Мегеје* (Ath. 13.45, 582 c–d), али и прича код Диогена Лаертија за филозофа Ксенократа из Халкедона, Платоновог ученика и Спеусиповог наследника на челу Академије (од 339. године пре н. е.), да је овај одолео њеном завођењу (као, уосталом, и Фринином), чак и када му се увукла у кревет (Diog. Laert. 4.7).

²⁴ Уп. Ael. VH, 12.5; 14.35.

²⁵ JACOBS 1830, 398–435.

вила у Коринту, али је живот окончала у Тесалији, где се налазила и њена гробница.²⁶ Међутим, због хронолошких проблема у вези са изворним подацима и бројним противречностима које се у њима могу наћи, Гејер не искључује могућност постојања и »треће Лаиде«, која је могла да буде на свом врхунцу у време владавине Александра Великог (на ову би се Лаиду онда односила и споменута изворна сведочанства о њеном супарништву с Фрином, као и о њеним везама са сликаром Апелом, беседником Демостеном и филозофом Ксенократом).²⁷ На сличан или готово истоветан начин идентификацију двеју Лаиде решавају и писци чланака у млађим лексиконима типа *Der Kleine Pauly* (KLP),²⁸ односно *Der Neue Pauly* (DNP).²⁹ Јасно одвајање »прве Лаиде« (*Lais I*) од оне »друге Лаиде« (*Lais II*) може се наћи и у неким за тему важним монографијама као што је то, пре свих других, она која представља до данас најисцрпнију анализу казивања о хетерама у Атенејевој *Гозби софиста*.³⁰ Одређене модификације ове уобичајене поделе могу се наћи код Константиноса Капариса (К. Kapparis), у његовој последњој великој студији о проституцији у античкој Грчкој. И он, истина, прави јасну разлику између старије и млађе Лаиде, али сматра да је ова »старија« с краја V и с почетка IV века пре н. е. заправо »Лаида из Хикаре« (која се понегде погрешно наводи као »Лаида из Коринта«), а да је »млађа« Лаида (не много млађа од своје претходнице и на свом врхунцу већ негде око 380. године пре н. е.) заправо из Атине и предмет Лисијине беседе *За Лаиду* или можда *Проћив Лаиде*.³¹ С друге стране, могу се спорадично наћи и другачији примери у савременој литератури који истичу да је код оваквог стања извора готово немогуће јасно издвојити и идентификовати више различитих Лаида. С обзиром на низ готово нерешивих проблема са изворима, можда се најодмеренији краћи чланак о хетери Лаиди може наћи у *Енциклопедији грчке комедије* (*Encyclopedia of Greek Comedy*), где се акценат ставља на представе хетере код комедиографа, али се и наглашавају објективне тешкоће код идентификације једне или више Лаида.³² Занимљиво је и да III том оксфордског *Лексикона грчких личних имена* (*Lexicon of Greek Personal Names*) у основи следи идентификацију двеју Лаида из чланака у *RE*, па тако бележи једну хетеру Лаиду из Коринта, а другу хетеру Лаиду из Хикаре на Си-

²⁶ GEYER, RE 12, 1924, 513–516, s.v. Lais (1)–(2).

²⁷ Уп. GEYER, RE 12, 1924, 515, s.v. Lais (2).

²⁸ VOLKMANN, KLP 3, 1979, 457, s.v. Lais (1)–(2).

²⁹ STROTHMANN, DNP 6, 1999, 1167–68, s.v. Lais (1)–(2).

³⁰ MCCLURE 2003, passim.

³¹ Уп. KAPPARIS 2018, 416–418. За питања о правом називу и карактеру беседе, као и о томе како се једна хетера нашла као предмет расправе на атинском суду, уп. такође KAPPARIS 2021, 53–56. Треба, међутим, нагласити да се још у старини сумњало у аутентичност Лисијине беседе *Проћив Лаиде* (Ath. 13.51, 586e; 13.62, 592e).

³² HENRY, EGC, 483, s.v. Lais.

цилији, али је као мајка и једне и друге наведена иста особа – хетера Тимандра из Хикаре (!).³³

Показаћемо у овом раду да идентификација неколико различитих историјских Лаида (Лаида 1, Лаида 2, Лаида 3? или Старија Лаида, Млађа Лаида...) из класичне епохе (V–IV век пре н. е.) на основу античке традиције није одржива, већ да представља модерни концепт и конструкцију. То најпре из разлога што није до краја утемељена на античким изворима, јер практично ниједан нама познат антички писац не рачуна са више Лаида. Сви нама данас познати антички аутори, у распону од писаца и песника савременика до оних што су стварали у позној антици, знају само за једну – Лаиду из Коринта. О њој пишу, позитивно или негативно у зависности од жанра и карактера списа, њој се диве или је куде, о њој бележе оно што су већ нашли код старијих писаца или можда и сами измишљају и придодају неке духовите детаље и пикантерије, занимљиве анегдоте које повезују хетеру с неким славним људима, али за све њих постоји само једна хетера по имену Лаида. Довољно славна и јединствена да не би ни помислили да је поделе на више различитих особа. Изузетак, истине ради, може да представља само узгредни податак код Атенеја, где се, међу хетерама које је увек са собом водио атински државник Алкибијад, наводи и извесна »Дамасандра, мајка млађе Лаиде« (Δαμασάνδραν τὴν Λαίδος τῆς νεωτέρας μητέρα).³⁴ Дакле, закључујући на основу наведеног, ако већ постоји »млађа« Лаида, могло би се с правом претпоставити постојање и неке »старије«. Проблем је, међутим, у томе што се овде налази очигледна грешка, односно у рукопису погрешно традирано име,³⁵ јер се на другом месту код Атенеја у 12. књизи, али у истом контексту, наводи прецизно име те Алкибијадове пратиље као Тимандра, уз додатак да је баш она мајка Лаиде из Коринта (τὴν τε Λαίδος τῆς Κορινθίας μητέρα Τιμάνδραν).³⁶ Да је име ове такође познате хетере с краја V века пре н. е. заиста било Тимандра, а не Дамасандра, као и да је управо хетера Тимандра остала уз Алкибијада до његовог самог краја, потврђује готово увек поуздани Плутарх у *Живојојису Алкибијадовом*.³⁷ Капарис зато није у праву када само на основу једног несигурног податка код Атенеја јасно одваја

³³ LGPN 3A s.v. Λαῖς (5), (22).

³⁴ Ath. 13.34, 574e.

³⁵ Као, уосталом, и у схолијама Аристофановог *Плути* (schol. Ar. *Plut.* 179), који бележе и облике Πημάνδρα, Πμάνδρα и Ἐπιμάνδρα као име мајке хетере Лаиде. Постоји, наравно, могућност и да је име Дамасандра, уколико је ваљано традирано, било заправо надимак, а не право лично име, јер својим могућим значењем као да баш добро пристаје да буде надимак једној хетери на гласу по својим вештинама завођења мушкараца – Δαμασάνδρα у значењу »Она која кроти мушкарце« (од δαμάζω »кротити, савладати, покорити«).

³⁶ Ath. 12.48, 535c.

³⁷ *Plut. Alc.* 39.1, 39.7–8. Да је Тимандра уживала славу и код потоњих генерација, потврђује Дион Хризостом у другој беседи *О судбини* (Dio Chrys. *Or.* 64.2), где Тимандру ставља у друштво

Дамасандру од Тимандре, претпостављајући постојање и једне и друге у Алкибијадовом окружењу, али и када закључује да је ова Дамасандра била мајка »млађе« Лаиде, коју, опет, смешта у Атину у првим деценијама IV века пре н. е.³⁸ У сваком случају, целу конструкцију о некој историјској »Дамасандри, мајци млађе Лаиде« треба одбацити као сасвим несигуран податак, коме се не може указати поверење и на основу њега доносити релевантни закључци.

С друге стране, постоји још један несигуран податак у изворном материјалу који је један број истраживача навео да помисле како су у релативно кратком временском периоду с краја V и у првим деценијама IV века пре н. е. морале постојати две познате хетере по имену Лаида. Ради се, наиме, о коментару једног стиха у старим схолијама Аристофановог *Πλυῖα* (*scholia vetera in Aristophanis Plutum*) из којег би се можда дало закључити да хетера Лаида није више била међу живима у години атинског архонта Филокла (392/1. година пре н. е.).³⁹ Због важности информација које садржи споменути коментар, а нарочито зато што једини од сачуваних извора доноси вести у необично прецизном хронолошком низу, датоване према атинским епонимним архонтима, потребно га је цитирати у целисти:

»А Лаида (га) воли: то што Аристофан вели временски се не слаже, јер кажу да је она заробљена на Сицилији када је Никија заузео један градић, а имала је седам година када ју је купио неки Коринћанин и послао као дар својој жени у Коринт. Ако се сложимо да се то десило за (архонта) Хабрије, када су Атињани добро стајали на Сицилији, 14 је година (од њеног рођења) до (архонтата) Диокла, тако да је бесмислено славити је по имену. С друге стране, Платон у *Φαону*, који је приказан 17 година касније за (архонта) Филокла, показује као „да је више нема“. То се, међутим, могло казати и за њеног живота«.⁴⁰

Из цитираног коментара сазнајемо, а што је у складу са готово целокупном преосталом традицијом, да хетера Лаида из Коринта није заправо била родом из Коринта, већ из једног малог града (πολίχμιον) на Сицилији, где је још као девојчица заробљена и одакле је као ратни плен продата, да би на крају завршила у Коринту као хетера. Да је тај градић Хикара (Ύκκαρα), подигнут на

неких других славних жена у прошлости (између осталих, легендарне краљице Семирамиде и песникиње Сапфе).

³⁸ KARRAS 2018, 107, 399, 416, 452.

³⁹ Schol. vet. Ar. *Plut.* 179a.

⁴⁰ Превод на српски аутора чланка према Schol. vet. Ar. *Plut.* 179a (ed. CHANTRY 1994): 'Ερᾷ δὲ Λαῖς· ὅτι Ἀριστοφάνης οὐ λέγει σύμφωνα κατὰ τοὺς χρόνους ληφθῆναι γὰρ αὐτὴν φασιν ἐν Σικελίᾳ, πολίχμιου τινὸς ἀλόντος ὑπὸ Νικίου, ἐπτέτειν, ὠνηθῆναι δὲ ὑπὸ Κορινθίου τινός, καὶ πεμφθῆναι δῶρον τῇ γυναικὶ εἰς Κόρινθον. εἰάν δὲ ἐπὶ Χα[β]ρίου τις ταῦτα γενέσθαι δῶ, ὅτε εὐ ἐπρατον Ἀθηναῖοι ἐν Σικελίᾳ, ἔστι δὴ ἕως Διοκλέους ἔτη ἰδ', ὥστε ἄλογον αὐτὴν δι' ὀνόματος ἐπαίρειν. ἐμφαίνει δὲ καὶ Πλάτων ἐν "Φάωνι", <ὅς> ἐπτακαίδεκάτῳ ἔτει ὕστερον δεδίδαχται ἐπὶ Φιλοκλέους, ὡς "μηκέτι αὐτῆς οὔσης." δύνатаι μέντοι καὶ αὐτῆς ζώσης λέγεσθαι.

северној обали острва на неких двадесетак километара западно од Панорма (модерног Палерма), који је заузео атински стратег Никија у време атинског похода на Сицилију 415. године пре н. е., добро је познато у традицији,⁴¹ као и у самим схолијама Аристофановог *Плуџа*,⁴² а у то је време, у години атинског архонта Хабрије (415/14), Лаида имала само седам година (ἐπτέτειν). То би стављало њено рођење отприлике у 422. годину пре н. е., јер се даље наводи да је у години архонта Диокла (409/8), када је приказана прва верзија *Плуџа* (друга Аристофанова комедија *Плуџ*, која је и до данас сачувана, приказана је тек 388. године пре н. е.), имала 14 година. Износи се, међутим, и могућност да хетера више није била жива у години архонта Филокла (392/1. година пре н. е.), дакле неколико година пре извођења *Плуџа* из 388. године, јер наводно комедиограф Платон, који је те године приказао свог *Фаона*, вели (односно лик из његове представе), мислећи на Лаиду, да »ње више нема« или да »она више није« (μηκέτι αὐτῆς οὐσῆς), што би најпре могло да се разуме као да она тада више није била у животу. Уколико би, дакле, овај податак прихватили за веродостојан и да се односи на Лаидину смрт, одатле нужно следи да је архонтат Филокла (према атинском рачуну извесно између лета 392. и лета 391. године пре н. е.) *terminus ante quem* хетерине смрти, односно да је најкасније у тој години, а могуће и у некој од оних које су јој претходиле, хетера Лаида преминула. Коментатор, међутим, додаје да није сигурно да је комедиограф баш мислио на смрт хетере, јер је исти израз могао да употреби иако је она још била жива. Он, осим тога, изражава сумњу и у хронологију догађаја коју нам сам преноси, јер му се чини немогућим да је Лаида као хетера на гласу нашла место у Аристофановом *Плуџу* када је он први пут постављен на сцену у години архонта Диокла (409/8.), пошто је тада имала највише 14 година (ако је рођена 422. године пре н. е.), а да то, опет, није било могуће ни у *Плуџу* (стих 179) приказаном 388. године пре н. е., јер је тада можда већ више година била мртва.

Прихватање, међутим, ове хронолошке шеме у коју и сам коментатор изражава сумњу, а нарочито оног дела који се тиче могуће хетерине смрти, да Лаида није више била у животу у години атинског архонта Филокла, што је извесно 392/1. година пре н. е., ствара читав низ проблема и одразиће се значајно на закључке модерних истраживача у погледу идентитета хетера по имену Лаида у класичном периоду. Одатле се и изводи закључак да је једна хетера Лаида, родом Коринћанка, умрла већ као стара жена у години архонта Филокла 392/1. године пре н. е., док је друга, млађа Лаида, рођена 422. године пре н. е. у

⁴¹ Plut. *Nic.* 15.4; Plut. *Alc.* 39.8; Paus. 2.2.5; Ath. 13.54, 588c; 13.55, 588f-589a; Steph. Byz. s.v. Ὑκάρα. Истине ради, *Ethnica* Стефана Бизантинца, поред Хикаре, као *origo* хетере Лаиде бележи и Кростос и Еукарпију, оближњи град и тврђаву на Сицилији: Steph. Byz. s.v. Κραστός, s.v. Εὐκαρπία.

⁴² Уп. Schol. vet. Ar. *Plut.* 179c.

Хикари на Сицилији, наставила да још дуго живи и ради у том истом Коринту и после те 392/1. године пре н. е. (!).⁴³ И то све на основу извора коме се, истина, много тога може замерити, али не и то да рачуна са више Лаида, пошто се сви изнети подаци, не улазећи на овом месту у питање њихове веродостојности, односе само на једну једину хетеру с тим именом. У животу сам имао прилику да прочитам разноразне хипотезе и свакојаку комбинаторику засновану на »слободном« тумачењу изворног материјала, али оволико »слободе« је заиста превише! А цитирани извор има уистину шта да понуди, јер његов аутор једини излаже догађаје с намером да их доведе у хронолошки склад навођењем чак три прецизне године према атинским епонимним магистратима (415/14, 409/8. и 392/1).

Треба, истине ради, рећи да значајне недоумице долазе већ од различитих могућности разумевања коментарисаног места у Аристофановом *Плују*. Иако сви рукописи у 179. стиху *Плуја* бележе име Λαῖς као име коринтске хетере на коју је новац трошио богати Атињанин Филонид, због своје неотесаности и незграпне појаве често предмет исмевања савремених комедиографа,⁴⁴ још у антици се веровало да је то место погрешно традирано и да у рукописима треба да стоји ΝΑΙΣ, Ναῖς (*Науга*) уместо ΛΑΙΣ, Λαῖς (*Лауга*),⁴⁵ а што је такође име познате хетере из истог периода (почетак IV века пре н. е.).⁴⁶ Управо за хетеру Наиду знамо, и то независно од Аристофана, да је била љубавница споменутог Филонида из Атине, а тешко је поверовати, мада и то није сасвим искључено, да је споменути користио услуге чак две скупочене коринтске хетере сличног имена, Наиде и Лаиде, практично у исто време. О том специфичном и, како изгледа, бурном односу овог Филонида с хетером Наидом сведоче, међутим, и наслов и оскудни фрагмент једне несачуване Лисијине судске беседе. Беседнику се Лисији, наиме, приписује тужбена беседа *Проῖтив Φιλονίδα збоῖ насилῆа* (Κατὰ Φιλωνίδου βιάων) у име »старатеља« хетере Наиде, на основу које је Филониду суђено за оптужбу да је извршио (сексуално?) насиље над Наидом.⁴⁷ Иако детаљи и исход овог занимљивог случаја нису познати,⁴⁸ као ни то да ли се споменута беседа може уопште сматрати аутентичном,⁴⁹ веза Филонида с

⁴³ Уп. нпр. STROTHMANN, DNP 6, 1999, 167–68, s.v. Lais (1)–(2).

⁴⁴ О Филониду из деме Мелите (Φιλωνίδης Μελιτεύς), припаднику познате атинске породице чији се представници могу пратити кроз векове, уп. DAVIES 1971, 422; LGPN 2 s.v. Φιλωνίδης (52).

⁴⁵ Уп. Harp. s.v. Ναῖς; Suda, s.v. Ναῖς; Уп. такође Ath. 13.62, 592d. Зато не чуди што и модерни издавачи Аристофана, попут Вилсона (WILSON 2007), усвајају ad loc. читање Ναῖς, а не Λαῖς.

⁴⁶ Уп. KAPPARIS 2018, 428.

⁴⁷ Ath. 13.62, 592c = Lys. Fr. 299 (ed. CAREY 2007).

⁴⁸ За вероватно тумачење позадине целог овог процеса, уп. Kapparis 2018, 210–213; Kapparis 2021, 75–76.

⁴⁹ Аутентичност беседе доводи се у питање и код Атенеја (Ath. 13.62, 592c: εἰ γνήσιος ὁ λόγος) и код Харпократиона (Harp. s.v. Ναῖς: εἰ γνήσιος).

хетером Наидом изгледа неспорна, па се тако може узети за извесно и да се и код Аристофана у његовом *Плуџу* ради о хетери Наиди, а не о Лаиди. То не би, међутим, био и једини случај да се хетера Лаида из Коринта грешком помеша с неком другом њеном колегиницом сличног имена, како то управо показује још један коментар из схолија Аристофановог *Плуџа*, где је Лаида (Λαῖς) очигледно помешана са такође славном хетером, Атињанком Таидом (Θαῖς).⁵⁰ Ова је Таида, међутим, била далеко млађа од Лаиде из Коринта и остала је запамћена најпре као учесница похода Александра Великог против Персије и као дугогодишња љубавница Птолемеја I Сотера.⁵¹

Није доста тога јасно ни у вези са представом *Фаон* (Φάων) атинског комедиографа Платона, од које је сачувано неколико занимљивих, али и више веома оскудних фрагмената, а која је вероватно приказана 392/1. године пре н. е.⁵² Комедиограф Платон је заправо представник старе комедије, веома активан и продуктиван у последњим деценијама V века пре н. е., а споменута комедија *Фаон* била би тако једина његова комедија приказана у IV веку (за архонта Филокла 392/1. године пре н. е.).⁵³ Да ли је то довољан разлог за претпоставку да је наведена година приказивања *Фаона* спорна? Вероватно не, међутим, ако и узмемо за извесно да је Платонов *Фаон* приказан у години архонта Филокла (392/1), није сигурно да се навод из те драме »ње више нема« (μηκέτι αὐτῆς οὐσῆς) односи баш на хетеру Лаиду и на њену тобожњу смрт, како се то већ учинило сумњивим и античком коментатору Аристофановог *Плуџа* (Schol. vet. Ar. Plut. 179a). Зато ако и прихватимо као вероватно да је Лаида рођена те 422. године пре н. е. у Хикари на Сицилији, да би одатле 415. године као млада ропкиња завршила у Коринту, нема никаквог разлога да се прихвати и 392/1. година пре н. е. као година у којој се десила њена смрт (или чак нека година пре наведене, пошто се година архонта Филокла може најбоље разумети као *terminus ante quem*). Лаида је те 392/1. могла имати највише 30 година, а готово сва позната традиција зна да славна хетера Лаида из Коринта није умрла млада, већ да је, напротив, била у прилици да доживи зреле године. Поред већ горе цитираног фрагмента из *Анџилаице* комедиографа Епикрата (PCG V Epicrates fr. 3 = Ath. 13.26, 570b–d), о томе сведоче и бројни други извори.

Од извора који непосредно или посредно потврђују да је хетера Лаида доживела »озбиљне« године и да се готово до краја живота бавила својим »занатом«, неколико је такође из пера савременика. Тако Филетер, песник сред-

⁵⁰ Schol. vet. Ar. Plut. 179d.

⁵¹ LGPN 2 s.v. Θαῖς (1); KAPPARIS 2018, 448–449.

⁵² Уп. PCG VII Plat. com. fr. 188–198.

⁵³ За модеран чланак о комедиографу Платону, типичном представнику старе комедије, и његовом односу према темама које преовлађују у тзв. средњој комедији, уп. HARTWIG, EGC, 721–722, s.v. Plato (1).

ње комедије, у својој *Κιναῖδι* (Κυναγίς), набрајајући хетере које су до своје старости бавиле »најстаријим занатом« (међу којима гореспоменућу Наиду назива »безубом«, γομφίους γὰρ οὐκ ἔχει), наглашава да је баш хетера Лаида и умрла истрајавајући до краја у свом занату (τελευτῶσ' ἀπέθανεν βινουμένη).⁵⁴ То би чак могло да се протумачи као да је Лаиду смрт снашла током извођења самог сексуалног чина, или да је умрла од упражњавања »превише секса«, што је вероватно претеривање карактеристично за комедиографе, али има још сведочанстава која посредно иду у прилог мишљењу да је Лаида остварила дуг живот, али и дуг »радни стаж« у својој професији. Наиме, беседник Лисија у фрагменту беседе *За Лаиду* или *Против Лаиде*, сачуваном на два места код Атенеја, набраја познате хетере које су још као младе напустиле тај посао (Филира, Скиона, Хипафесиде, Теоклеја, Псамата, Лагиска, Антеја и Аристоклеја), а међу њима није и Лаида, што би најпре могло да значи да је она професијом хетере наставила да се бави и у зрелијим годинама, јер је беседа била посвећена управо Лаидином случају пред судом, без обзира на то да ли је у питању био тужбени говор или онај писан за одбрану (Κατὰ Λαῖδος или Πρὸς Λαῖδα).⁵⁵ Није, међутим, то и једино посредно сведочанство, јер чини се да и Плутарх даје, а што се често занемарује, могући допринос разрешењу овог питања, и то у једном његовом спису где то на први поглед не бисмо ни очекивали. Уесеју у форми дијалога и с филозофском тематиком *Доказивање да се њо Епикуровим начелима уопште не може живети* (”Οτι οὐδ’ ἡδέως ζῆν ἔστι κατ’ Ἐπίκουρον, *Non posse suaviter vivi secundum Epicurum*), један од Плутархових пријатеља и учесника у дијалогу, расправљајући о томе шта треба чинити када дође »судњи дан«, пита се, између осталог, »ко би у том часу радије желео да општи с Лаидом и пије Ариусијско вино, него да убије Архију и ослободи Тебу? Лично сматрам да не би нико.«⁵⁶ Или преведено на обичан језик – ко би то у самртном часу помислио на хедонизам и уживање у најбољем вину и најбољој хетери,⁵⁷ ако је већ у прилици да уради неко херојско дело због којег би остао упамћен заувек? Као пример таквог херојског дела наводи се свим учесницима у дијалогу добро познати историјски догађај – убиство Архије, водећег, уз Леонтијада, проспартанског политичара у Теби, и ослобођење овог града од Спартанаца и олигархијске владе у преврату који се догодио у зиму 379/8. године пре н. е. Овом славном догађају Плутарх се враћа у више својих дела,

⁵⁴ PCG VII Philetaerus fr. 9 = Ath. 13.52, 587e.

⁵⁵ Ath. 13.51, 586e; 13.62, 592e = Lys. fr. 208 (ed. CAREY 2007).

⁵⁶ Plut. *Mor.* 1099a–b: τίς ἂν ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ βούλοιτο μάλλον Λαῖδι συγγενέσθαι καὶ πικρὸν Ἀριούσιον, ἢ κτείνας Ἀρχίαν ἐλευθερώσαι τὰς Θήβας; ἐγὼ μὲν οὐδένα νομίζω.

⁵⁷ Ариусијско вино је вино са острва Хија које је сматрано најбољим од свих врста вина у Хеллади (уп. Ath. 1.59, 32f), исто као што је и хетера Лаида сматрана најбољом представницом свог заната.

а цела ствар око убиства Архије и преврата детаљно је изложена у његовом спису *О Сократову демонију* (*De genio Socratis*).⁵⁸ Да ли је, међутим, на цитираном месту хетера Лаида само случајно доведена у контекст са догађајима у Теби из 379/8. године пре н. е. или би се одатле можда могло и наслутити да је она у то време још увек била жива и још увек са успехом упражњавала свој »занат«? Ако прихватимо као вероватно да је Лаида рођена 422. године пре н. е. у Хикари на Сицилији, она је у време преврата у Теби из 379/8. године пре н. е. могла имати тек нешто више од 40 година и бити још увек активна као хетера. Чини се да је тако могла бити и временски доведена у везу с превратом у Теби као најважнијим политичким догађајем у Хелади тих година, што значи да је у време наведених дешавања не само била жива, већ још увек и радила као хетера, а што је, опет, у складу с претходним наводима да се до самог краја живота бавила својим занатом. У сваком случају, да је Лаида доживела »озбиљну« животну доб, слажу се готово сви антички писци и песници који се дотичу теме Лаидиних година у својим делима. Тако, на пример, у чувеном епиграму чије је ауторство погрешно приписано филозофу Платону, Лаида, некада поносна лепотица, а сада већ на заласку своје каријере, посвећује своје огледало Афродити јер не може више да издржи да гледа сопствено лице.⁵⁹ Исти мотив меланхолије и »жала за младошћу« преузимају одатле и други песници.⁶⁰

Контроверзе постоје не само о времену смрти хетере Лаиде, већ и када је реч о начину на који је окончан њен живот. Више различитих извора бележи да је та смрт била насилна, а постоји чак и традиција да је на помало чудан и неочекиван начин преминула тако што се угушила прогутавши коштицу маслине. Наиме, писац по имену Птолемеј Хефестион (заправо Птолемеј Хен) у I књизи свог дела *Нова историја*, познатог на основу детаљног приказа у Фотијевој *Библиошеци*, расправља, између осталог, о необичним начинима смрти различитих славних личности из прошлости, па међу њима »καὶ περὶ Λαΐδος τῆς ἑταίρας, ὡς τελευτήσοι ὁστοῦν ἐλαίας καταπιούσα«. ⁶¹ Оно што је, ипак, у највећој мери »завело« модерне истраживаче да рачунају са више историјски познатих Лаида је постојање чак две гробнице за које се у изворима тврдило да представљају места последњег пребивалишта ове славне хетере. Јер ако већ постоје две гробнице хетере Лаиде, онда су нужно постојале и две Лаиде. Показаћемо, међутим, да такав закључак у случају Лаиде из Коринта не стоји и да је он формиран делом и на основу недовољног познавања античке грчке праксе хероизовања историјских личности.

⁵⁸ Уп. нарочито Plut. *Mor.* 597a.

⁵⁹ *Anth. Pal.* 6.1. За коментар, уп. PAGE 1981, 166–167.

⁶⁰ Уп. YPSILANTI 2006.

⁶¹ Phot. *Bibl.* 190, 146b, 23–25.

Једна се Лаидина гробница налазила, очекивано, у Коринту, где је хетера провела највећи део живота, а друга у Тесалији, у непосредној близини реке Пенеј. Ово друго последње пребивалиште Лаиде прати у неким изворима и »страшна« прича о физичком крају хетере која је пала као жртва зависти и освете љубоморних тесалских жена. По једној верзији те приче, забележеној код Атенеја, а која изгледа полази од историчара Тимеја (IV–III век пре н. е.),⁶² односно периегета Полемона из Илиона (почетак II века пре н. е.),⁶³ Лаиду су бесне тесалске жене дрвеним моткама на смрт претукле у храму Афродите јер се у њу заљубио Тесалац по имену Паусанија (Παυσανίας). Храм ове Афродите у Тесалији се због тога почео називати храмом *Грешне* (ἀνοσίας) Афродите, а гробница хетере подигнута је поред реке Пенеј са каменим надгробним спомеником у облику ведрa за воду (ὕδρίαν λιθίνην)⁶⁴ и епитафом; на надгробном натпису стајало је и да је Лаида својом лепотом поробила Хеладу, да ју је родио Ерос, а отхранио Коринт, и да сада лежи сахрањена у красној равници Тесалије.⁶⁵ Пошто је епитаф највероватније преписао периегет Полемон, познат управо по томе што је вредно обилазио споменике и записивао натписе по целој Хелади, он би могао да буде аутентичан.⁶⁶ Полемон је, између осталог, начинио спис *О најћисима њо ирадовима* (Περὶ τῶν κατὰ πόλεις ἐπιγράμμάτων) и права је штета што ово дело, као, уосталом, и многа друга овог свестраног писца хеленистичке епохе, нису сачувана.⁶⁷ С друге стране, у верзији исте приче забележеној код Плутарха у спису *Разговор о љубави* (*Amatorius*), Тесалац у кога се Лаида заљубила и за којим је кренула у Тесалију звао се, опет, Хиполох (Ἰππόλοχος).⁶⁸ Да се име овог Лаидиног тесалског партнера није учврстило у традицији потврђује и то што се код периегета Паусаније среће и треће различито име Хипострат (Ἰππόστρατος),⁶⁹ а у схолијама Аристофановог *Плуша* чак још два потпуно различита – Еурилох (Εὐρύλοχος) или Аристоники (Ἀριστόνικος).⁷⁰ Али и код Плутарха се спомиње Лаидина насилна смрт у Тесалији, и то у форми каменовања у храму Афродите, која је опет због тога стекла епитет *Убисћвена* (ἀνδροφόνος) Афродита.⁷¹

⁶² Ath. 13.55, 589a-b = FGrHist 566 F 24a (Timaios von Tauromenion).

⁶³ Polemo fr. 44, p. 75 (ed. PRELLER 1838).

⁶⁴ Овакав тип и облик надгробног споменика могао би да представља знак да је Лаида умрла неудата. Уп. PAGE 1981, 439.

⁶⁵ Ath. 13.55, 589b: τῇσδε ποῦ' ἢ μεγάλαυχος ἀνίκητός τε πρὸς ἀλκὴν / Ἑλλάς ἐδουλώθη κάλλεος ἰσοθέου, / Λαίδος· ἣν ἐτέκνωσεν Ἑρως, θρέψεν δὲ Κόρινθος· / κεῖται δ' ἐν κλεινοῖς Θετταλικοῖς πεδίοις.

⁶⁶ Уп. PAGE 1981, 439: »The source is Polemon, so the epigram may be authentic inscription, and is certainly datable not later than the third century B. C.«

⁶⁷ За модеран и свеобухватан чланак о Полемену из Илиона, уп. ENGELS 2014.

⁶⁸ Plut. Mor. 767f.

⁶⁹ Paus. 2.2.5.

⁷⁰ Schol. vet. Ar. Plut. 179d.

⁷¹ Plut. Mor. 768a.

И поред наведених разлика у детаљима, традиција о Лаидиној смрти и њеном последњем пребивалишту у Тесалији је доста јака и не може се олако одбацити. Како се, међутим, ова Лаидина гробница у Тесалији поред реке Пенеј може довести у везу са Лаидином гробницом у Коринту, прецизније у Кранеју, а чије је постојање, видећемо, такође добро потврђено у изворима? За модерне истраживаче постојање две гробнице је несумњиво јак доказ да су постојале и две славне хетере Лаиде, од којих је једна (обично се мисли она нешто старија) сахрањена у Коринту у Кранеју, а она друга, нешто млађа, у Тесалији поред реке Пенеја.⁷² Друга могућност је та да је само једна од те две гробнице права, а да је она друга лажна, јер тешко је замислити да посмртни остаци једне исте особе буду положени у две различите гробнице у различитим и међусобно удаљеним областима Хеладе у исто време. Трећа могућност је да су обе наведене гробнице лажне и да је право Лаидино последње пребивалиште на неком трећем, за нас данас непознатом месту. Занимљиво појашњење ове ситуације је недавно понудио Капарис, који такође рачуна с две хетере Лаиде, али доводи у питање постојање Лаидине гробнице у Тесалији, претпостављајући да је забуна у изворима настала услед замене тесалске Ефире (Ἐφύρα) са оном Ефиром на Пелопонезу, а што је најстарије и митско име Коринта.⁷³ То би значило да се сви изворни подаци о Лаидиној гробници у Тесалији заправо односе на ону у Коринту, али иако се ова »гимнастика« са изворима наизглед чини атрактивном, тешко да је и могућа. С друге стране, чак је и античким писцима, који знају за само једну Лаиду, било необично то да неко има две гробнице,⁷⁴ па се тако код Атенеја изражава сумња да је Лаида уопште могла бити сахрањена у Коринту, јер се дословно наводи да »причају глупости они што кажу да је она сахрањена у Коринту код Кранеја« (αὐτοσχέδι' ἄχρουν οὖν οἱ λέγοντες αὐτὴν ἐν Κορίνθῳ τεθᾶφθαι πρὸς τῷ Κρανείῳ).⁷⁵ Изгледа као да је овде антички коментатор много боље наслутио суштину проблема него што то чини модерни истраживач. Он је свестан тога да може постојати само једна права гробница хетере Лаиде и за њега је то она у Тесалији, док она у Коринту то не може бити, односно држи да Лаида није могла бити покопана у Кранеју (ако је већ покопана у Тесалији).⁷⁶ Не треба, међутим, сумњати да је и њему и његовим савременицима било познато да је постојало нешто што

⁷² Уп. нпр. GEYER, RE 12, 1924, 514–516, s.v. Lais (1)–(2), што следе готово сви каснији истраживачи.

⁷³ KAPPARIS 2018, 326–327, 417.

⁷⁴ Да се, ипак, за читав низ историјских личности у старих Хелена у изворима наводе две различите гробнице, уп. PFISTER 1909, 230–238.

⁷⁵ Ath. 13.55, 589b.

⁷⁶ На сличан начин, али сасвим у супротном смеру, ствар данас посматра KAPPARIS 2018, 327: »... we also need to reject the possibility that Lais was actually buried in Thessaly, and not in Corinth where one would normally have expected her to be buried considering that she lived there for most of her life.«

се издавало за Лаидину гробницу у Кранеју на периферији Коринта и да је то нешто представљало знаменитост града Коринта, место које су вековима посећивали путници и туристи. Решењу проблема нас, чини се, приближава један од посетилаца тог места, готово увек поуздани путописац Паусанија у свом *Ойису Хелaге*. Периегет је негде средином II века н. е. прошао Кранејом и оставио занимљиво сведочанство о тамошњим знаменитостима и светињама и о хетери Лаиди, а које због свог значаја преносимо у целости:

»Испред града (Коринта) је свети гај од чемпреса који се зове Кранеј. Ту се налазе и Белерофонтово светилиште, храм Афродите Мелаиниде (*Црне*) и Лаидина гробница на којој је постављена лавица која у предњим шапама држи овна. У Тесалији постоји још једна гробница за коју се тврди да је Лаидина; заљубивши се, наводно, у Хипострата, Лаида је дошла у Тесалију. Прича се да је пореклом била из Хикаре на Сицилији и да су још као девојчицу заробили Никија и Атињани; пошто су је продали, доспела је у Коринт, засенила лепотом ондашње хетере и пробудила у Коринћана толико дивљење да је још и сада својатају.«⁷⁷

Путописац Паусанија, дакле, описује споменик на Лаидиној гробници (τάφος) у облику лавице која предњим шапама држи овна⁷⁸ и смешта га у свети гај Кранеј на периферији града Коринта поред светилишта (τέμενος) »националног« хероја Белерофонта и храма (ναός) Афродите Мелаиниде (*Црне Афродите*). Ова јасно наглашена веза хетере Лаиде са богињом Афродитом као њеном заштитницом не чуди, јер ту везу срећемо и у традицији где је управо Афродита Мелаинида, иначе позната као заштитница хетера и најстаријег заната уопште, та која се младој Лаиди јављала у сну и »уводила је у посао«. ⁷⁹ И подизање гробнице најславније хетере коју је »отхранио« Коринт на светом простору посвећеном богињи, заштитници хетера, такође не треба да чуди. Управо та чињеница наводи на закључак да овде имамо посла са херојским култом, односно да је хетера Лаида после своје смрти хероизована у Коринту и да су јој херојске почести указиване код њене гробнице у светилишту

⁷⁷ Превод на српски Љиљане Вулићевић (Паусанија, *Ойис Хелaге*, Нови Сад, Матица српска, 1994) уз одређене модификације аутора чланка према Paus. 2.2.4–5 (ed. ROSCH-PEREIRA 1973): πρὸ δὲ τῆς πόλεως κυπαρίσσων ἐστὶν ἄλσος ὀνομαζόμενον Κράνειον. ἐνταῦθα Βελλεροφόντου τέ ἐστι τέμενος καὶ Ἀφροδίτης ναὸς Μελαϊνίδος καὶ τάφος Λαίδος, ᾧ δὴ λέαινα ἐπίθημά ἐστι κριὸν ἔχουσα ἐν τοῖς προτέροις ποσὶν. ἔστι δὲ καὶ ἄλλο ἐν Θεσσαλίᾳ Λαίδος φάμενον μνήμα εἶναι· παρεγένετο γάρ καὶ ἐς Θεσσαλίαν ἐρασθεῖσα Ἰπποστράτου. τὸ δὲ ἐξ ἀρχῆς ἐξ Ὑκάρων αὐτὴν τῶν ἐν Σικελίᾳ λέγεται παῖδα οὖσαν ὑπὸ Νικίου καὶ Ἀθηναίων ἀλῶναι, πραθεῖσαν δὲ ἐς Κόρινθον ὑπερβαλέσθαι κάλλει τὰς τότε ἐταῖρας, θαυμασθῆναι τε οὕτω παρὰ Κορινθίους ὥς ἀμφισβητεῖν σφὰς καὶ νῦν ἔτι Λαίδος.

⁷⁸ Симболика споменика је више него јасна, уп. KAPPARIS 2018, 326, а за сличну скулптуру лавице у бронзи која је у виду споменика подигнута у Атини под Акропољом за атинску хетеру Леаину (»Лавицу«) из архајске епохе, уп. Paus. 1.23.2.

⁷⁹ Ath. 13.54, 588c. Вид. горе нап. 14 за цео цитат.

Афродите Мелаиниде.⁸⁰ Та гробница у Кранеју је дакле херојска гробница, она није морала бити и она »права«, за коју смо, опет, видели да се вероватно налазила код реке Пенеј у Тесалији. Култ Лаиде као хероине поштоване код гробнице у Кранеју вероватно је успостављен у хеленистичком периоду, мада ћемо његове потврде наћи тек неколико векова касније у римском Коринту (II–III век н. е.). Паусанија не бележи епитаф са Лаидине гробнице у Кранеју, али се верује да га је у форми епиграма спевао песник Антипатар из Сидона (II–I век пре н. е.), као имитацију Асклепијадовог епиграма за једну другу хетеру (Археанасу), јер се као такав представља епиграм који се може наћи у *Палатинској анџолоији*.⁸¹ Карактеристични цитат (редови 3–4) из тог епиграма који говори у име гробнице »Лаиду поседујем, грађанку морем лепо опасаног Коринта, чистију од бистрих вода Пирене« (Λαῖδ' ἔχω πολὴντὴν ἐϋζώνοιο Κορίνθου, / Πειρήνης λευκῶν φαίδροτέρην λιβάδων), доноси и велики Судин лексикон.⁸² Када је, с друге стране, подигнут споменик посвећен Лаиди с лавицом која предњим шапама држи овна није познато, али и његове најстарије потврде потичу из римске царске епохе.

А када је реч о херојима и хероинама, од њих се, по природи ствари, очекује и херојска смрт и херојска жртва. Само ако ствари посматрамо у том контексту, може нам постати јаснија и традиција о Лаидиној насилној смрти у Тесалији и то, ни мање ни више, него у храму богиње Афродите, која је била њена заштитница, али је након тог догађаја добила епитете *Грешне* или *Убиствене* Афродите (Ath. 13.55, 589a; Plut. Mor. 768a). Хероина је, дакле, поднела херојску жртву која је била веома важна за процес хероизације. Да ли би се одатле дало наслутити да је и гробница хетере код Пенеја у Тесалији такође постала место херојског култа, без обзира на то да ли је и та гробница била »права« или »лажна«? Код оваквог стања извора не може се с тим у вези отићи даље од голе претпоставке. За Коринт и гробницу у Кранеју смо, међутим, сигурни, само није довољно јасно да ли је тај процес хероизације Лаиде завршен још за постојања старог, грчког Коринта (до 146. године пре н. е.) или тек касније у новооснованом, римском Коринту. Наиме, Римљани су у такозваном Ахајском рату до темеља разорили град 146. године пре н. е. и наредних више од стотину година ту није постојала организована људска заједница. Међутим, простор у и око града Коринта био је исувише значајан да би остао трајно ненасељен, па је још за живота Гаја Јулија Цезара донета одлука да се Коринт обнови, сада као римска колонија *Colonia Laus Iulia Corinthiensis* са латинским насељеницима и ослобођеницима (44. године пре н. е.). Овај римски Коринт постаће административни центар провинције Ахаје и изнова добро насељен и проспе-

⁸⁰ Уп. слично LARSON 1995, 129–130.

⁸¹ Anth. Pal. 7.218. За коментар, уп. GOW / PAGE 1965, 2, 52–53; GUTZWILLER 1998, 255–257.

⁸² Suda, s.v. Πειρήνη.

ритетан град у првим вековима Царства.⁸³ Град и његове знаменитости, међу којима су се посебно истицала светилишта богиње Афродите, посећивали су ходочасници и туристи.⁸⁴ На тај начин је и Лаидина гробница са особеним надгробним спомеником, представом доминантне лавице на дорском стубу, подигнута у Афродитином светилишту у Кранеју, постала један од симбола и знаменитости града, а то је сигурно била и у време када је путописац Паусанија боравио у Коринту и имао прилику да је види. Периегет наглашава колико су Коринћани његовог времена били поносни на славну хетеру Лаиду када каже да је они »још и сада« (καὶ νῦν ἔτι) својатају.⁸⁵ Да су били поносни и на споменик са представом лавице са Лаидине гробнице у Кранеју, који су сматрали једним од најважнијих симбола новог, римског Коринта, боље од било чега показује бронзани новац града кован у овом периоду. Наиме, нека тзв. псеудоаутономна ковања града Коринта у временском раздобљу од готово стотину година (II–III век наше ере), на реверсу имају приказ лавице на постољу у облику дорског стуба која предњим шапама држи овна. То је, без сумње, приказ споменика са Лаидине гробнице у Кранеју који је описао Паусанија (Paus. 2.2.4), како су то још одавно закључили врсни нумизматичари.⁸⁶ Ова ковања у бронзи, као и нека друга слична, почињу од цара Хадријана и вероватно су имала одобрење и подршку цара, добро познатог по својој наклоности према Хеленима.⁸⁷ Међутим, исти или сличан тип ковања јавља се поново и за царева из династије Севера (Септимије Север, Гета).⁸⁸ Ако томе додамо да је на аверсу овог новца приказан портрет богиње Афродите (неки нумизматичари чак претпостављају да би то могла бити и сама Лаида),⁸⁹ добија се пуна слика о значају који су гробница и споменик посвећен хетери, али и сама хетера, миљеница богиње Афродите, имали за грађане Коринта. Могло би се чак претпоставити да је новац са овом и сличним представама играо важну улогу не само за економски развој римског Коринта, већ и за културну и туристичку промоцију града.⁹⁰ Херојски статус који је Лаида уживала и више

⁸³ За историјат и развој римског Коринта, уп. WISEMEN 1979; ENGELS 1990.

⁸⁴ О значају Афродите и о светилиштима посвећеним овој богињи на територији Коринта, уп. нпр. WILLIAMS 1986, 12–24; ENGELS 1990, 97–99.

⁸⁵ Paus. 2.2.5.

⁸⁶ Уп. IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1885, 68 = IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19.

⁸⁷ BMC Corinth, p. 92, nos. 601–602, Pl. XXIII 11–12. Уп. WALBANK 2003, 347: »The practice must have had imperial approval, and it seems likely that this was a move on the part of the Corinthians, endorsed by Hadrian, to emphasize the Classical past of Corinth and to stress its links with other distinguished Greek city-states.«

⁸⁸ Уп. IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19, no. 14.

⁸⁹ IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887, 19: »The head on the obverse of the coin may be intended either for Aphrodite or for Lais herself«. Уп. такође HEAD HN², 405.

⁹⁰ Уп. PAPAGEORGIOUDOU-BANI 2004, 64: »As should be clear by now, Corinth attracted a large number of foreigners, bankers, merchants, seamen, travellers, officials and other, and proudly projected its

стотина година након своје смрти и то у новом, римском Коринту, налази тако своју најбољу и коначну потврду на новцу који је град ковао под Римљанима у дужем временском периоду.

На крају нам преостаје да покушамо да сагледамо резултате овог истраживања. Основни закључак који се намеће након анализе свих релевантних извора је да у класичној епоси није постојало више хетера по имену Лаида из Коринта, како то без изузетка сматрају модерни истраживачи. Ниједан антички извор, изузев једног сасвим несигурног податка код Атенеја (Ath. 13.34, 574e), не зна за неку другу, млађу Лаиду, из Коринта или из неког другог града, већ само за једну једину и непоновљиву Лаиду, која је својим животом и својом делатношћу била везана за Коринт, најславнију хетеру класичне епохе, слављену и обожавану за живота, али и после смрти. То, наравно, не значи да у старини нису постојале и неке друге Лаиде, јер је очигледно име Лаида временом постало типично да се као лично име или надимак даје хетерама и уопште припадницама »најстаријег заната«.

Иако се о Лаиди расправља или се само спомиње у више десетина различитих извора, сама природа тих извора нам, ипак, не дозвољава да реконструисемо у детаље њен животни пут, па се мало тога са сигурношћу може рећи и многе ствари у вези с Лаидом се могу само претпоставити. Тако изгледа да није била родом из Коринта, јер је традиција која је повезује са градићем Хикаром и облашћу на северу острва Сицилије доста јака. Могла је бити рођена око 422. године пре н. е., мада и то није сигурно, да би већ са седам година (415) постала ратна заробљеница и била продата као робиња, завршивши у Коринту. Такав животни пут намеће претпоставку да је »занатом« хетере почела да се бави још док је била у ропском статусу, а да га је само наставила и усавршила када је постала ослобођеница, мада и о томе нема сигурних података у изворима. У сваком случају, живела је и упражњавала своју делатност у Коринту, граду који је уживао реноме »града греха« у класичној старини. Коринт је напуштала само по изричитом захтеву неког свог сталног клијента, па се тако наводи да је због »посла« боравила и у Мегари, Атини или на острву Егини. На свом врхунцу сматрана је изузетном лепотицом без конкуренције у тадашњој Хелади и наплаћивала је скупо своје услуге, па је, верује се, највише због ње и настала позната изрека »Пловити у Коринт није за сваког човека« (οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἐς Κόρινθον ἔσθ' ὁ πλοῦς), што значи да је посетиоцима Коринта са стране био неопходан »дубок џеп«. Као и њене колегинице, била је под заштитом богиње Афродите, нарочито поштоване у Коринту, а део зарађеног новца сигурно је из захвалности »враћала« богињи у виду посвета.

artistic treasures on its coins. We should perhaps imagine her coins fulfilling a similar role as today's postcards, serving to remind us of places and monuments we have visited, while at the same time inspiring others to travel to those same places.«

Као њени љубавници и клијенти наведени су у изворима многи славни људи из класичне епохе (V–IV век пре н. е.), али се већина тих навода могу одбацити, понајвише из хронолошких разлога. Традиција је настојала да Лаиду доведе у везу са истакнутим људима у разним областима друштвеног живота (политичари, беседници, песници, сликари, филозофи, спортисти) у временском распону од готово стотинак година, што свакако у реалности није било могуће. Изузетак међу славним људима онога времена могао би да представља филозоф Аристип из Кирене, који се хронолошки добро уклапа у њен профил, а и традиција о њиховом дугогодишњем односу необично је богата и тешко да је све то могло настати само као резултат маште потоњих писаца. Њему би се можда могао придодати још један делимично познати Кирењанин, Еубата, олимпијски победник најпре у трци од једног стадија из 408, али поново и као зрео човек 364. године пре н. е. са четворопрегом, јер је у време његове прве победе (408), Лаида била још сасвим млада и могла је још да се заљуби у свог потенцијалног клијента. Касније са годинама и искуством хетере то јој се тешко могло догодити, мада постоји традиција да се, ипак, на крају заљубила у неког Тесалца и због њега отишла чак у Тесалију, где ће, испоставиће се, можда наћи и своје последње боравиште.

Извори се углавном слажу да је Лаида доживела зреле године и да се готово до краја живота бавила професијом хетере. Недоумице постоје, ипак, у вези с њеном смрћу, да ли је умрла природном или насилном смрћу, као и то где се налазила њена гробница. Постоји доста јака традиција да је хетера Лаида из Коринта преминула у Тесалији, где јој је, поред реке Пенеј, подигнута и гробница са карактеристичним надгробним спомеником и епитафом. С друге стране, онај део традиције који говори о њеној насилној смрти и то, ни мање ни више, него у храму богиње Афродите, вероватно је касније придодат да би се појачали разлози за њену хероизацију, јер се од хероја очекује херојска жртва и херојска смрт. У сваком случају, Лаида је после смрти стекла статус хероине у »свом« Коринту, где јој је такође подигнута гробница у светилишту богиње Афродите Мелаиниде, њене заштитнице, у светом гају Кранеју. Лаидина гробница и надгробни споменик са представом лавице која предњим шапама држи овна постали су знаменитост града Коринта, место које су вековима посећивали путници, ходочасници и туристи. Да су Коринћани, а нарочито грађани римског Коринта, били поносни и на »своју« најславнију хетеру и споменик посвећен њој с представом лавице, боље од било чега показује бронзани новац града кован у неколико наврата у периоду Царства (II–III век наше ере).

Библиографија

- ARNOTT 1982 = W. G. Arnott, »Pastiche, Plesantry, Prudish Eroticism: The Letters of Aristaenetus«, *Yale Classical Studies* 27, 291–320.
- BMC Corinth = *BMC Volume XII: Corinth and Colonies. A Catalogue of The Greek Coins in the British Museum*, London, 1889.
- CAREY 2007 = C. Carey (ed.), *Lysiae Orationes cum Fragmentis*, Oxford: Oxford University Press.
- CHANTRY 1994 = M. Chantry (ed.), *Scholia in Aristophanem, Pars III, Fasc. IV^a: Scholia vetera in Aristophanis Plutum*, Gronningen: Egbert Forsten.
- DAVIES 1971 = J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, Oxford: Oxford University Press.
- DNP = *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 16 Bände in 19 Teilbänden sowie 3 Supplementbänden erschienen, Stuttgart: Metzler, 1996–2003.
- EGC = *The Encyclopedia of Greek Comedy*, edited by Alan H. Sommerstein, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2019.
- ENGELS 1990 = D. Engels, *Roman Corinth: An Alternative Model for the Classical City*, Chicago: University of Chicago Press.
- ENGELS 2014 = D. Engels, »Polemon von Ilion. Antiquarische Periegesis und hellenistische Identitätssuche«, in K. Freitag and Ch. Michels (edd.), *Athen und/oder Alexandria?: Aspekte von Identität und Ethnizität im hellenistischen Griechenland*, Köln: Böhlau, 65–97.
- FUNKE 2024 = M. Funke, *Phryne: A Life in Fragments*, London: Bloomsbury.
- GILHULY 2014 = K. Gilhuly, »Corinth, Courtesans, and the Politics of Place«, in K. Gilhuly and N. Worman (edd.), *Space, Place, and Landscape in Ancient Greek Literature and Culture*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 171–199.
- GILHULY 2017 = K. Gilhuly, *Erotic Geographies in Ancient Greek Literature and Culture*, London: Routledge.
- GOW / PAGE 1965 = A. S. F. Gow, D. L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams*, I–II, Cambridge: Cambridge University Press.
- GUTZWILLER 1998 = K. J. Gutzwiller, *Poetic Garlands: Hellenistic Epigrams in Context (Hellenistic Culture and Society 28)*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- HEAD HN² = B. V. Head, *Historia Nummorum: A Manual of Greek Numismatics*, Oxford: Oxford University Press, 1911².
- HERCHER 1873 = R. Hercher (ed.), *Epistolographi Graeci*, Paris: A. F. Didot.
- IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1885 = F. Imhoof-Blumer, P. Gardner, »Numismatic Commentary on Pausanias«, *The Journal of Hellenic Studies* 6, 50–101.
- IMHOOF-BLUMER / GARDNER 1887 = F. Imhoof-Blumer, P. Gardner, *A Numismatic Commentary on Pausanias*, London: R. Clay and Sons.

- JACOBS 1830 = F. Jacobs, *Vermischte Schriften, Vol. 4: Leben und Kunst der Alten; Th. 3*, Leipzig: Ettinger.
- KAIBEL 1890 = G. Kaibel (ed.), *Athenaei Naucratis Dipnosopistarum Libri XV*, Vol. 3. Libri XI-XV, indices, Leipzig: Teubner.
- KAPPARIS 2018 = K. Kapparis, *Prostitution in the Ancient Greek World*, Berlin: De Gruyter.
- KAPPARIS 2021 = K. Kapparis, *Women in the Law Courts of Classical Athens*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- KLP = *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike in fünf Bänden; auf den Grundlagen von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, München: Deutscher Taschenbuchverlag, 1979.
- LARSON 1995 = J. Larson, *Greek Heroine Cults*, Madison: University of Wisconsin Press.
- LGPN 1 = P. M. Fraser, E. Matthews (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume I: The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford: Oxford University Press, 1987.
- LGPN 2 = M. G. Osborne, S. G. Byrne (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume II: Attica*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
- LGPN 3A = P. M. Fraser, E. Matthews (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names, Volume IIIA: Peloponnese, Western Greece, Sicily, and Magna Graecia*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- MAZAL 1971 = O. Mazal (ed.), *Aristaeneti epistularum Libri II*, Stuttgart: Teubner.
- MCCLURE 2003 = L. K. McClure, *Courtesans at Table: Gender and Greek Literary Culture in Athenaeus*, London: Routledge.
- MORETTI 1957 = L. Moretti, *Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici*, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.
- NESSELRATH 1990 = H.-G. Nesselrath, *Die attische Mittlere Komödie. Ihre Stellung in der antiken Literaturkritik und Literaturgeschichte*, Berlin - New York: W. de Gruyter.
- NESSELRATH 2016 = H.-G. Nesselrath, »A Minor but Not Uninteresting Poet of Athenian Middle Comedy: Epicrates of Ambracia«, *Logeion* 6, 231–244.
- PAGE 1981 = L. Page, *Further Greek Epigrams: Epigrams before AD 50 from the Greek Anthology and Other Sources, Not Included in "Hellenistic Epigrams" or "The Garland of Philip"*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PAPAGEORGIADOU-BANI 2004 = H. Papageorgiadou-Bani, *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece: Local Spirit and the Expression of Imperial Policy*, Athens: De Boccard.
- PCG = R. Cassell, C. Austin (edd.), *Poetae Comici Graeci I-VII*, Berlin - New York: W. de Gruyter, 1983–1989.
- PFISTER 1909 = F. Pfister, *Reliquienkult im Altertum, 1. Halbbd. Das Objekt des Reliquienkultes*, Giessen: Verlag von A. Töpelmann.
- PRELLER 1838 = L. Preller (ed.), *Polemonis Periegetae Fragmenta*, Lipsiae: sumtibus Guilielmi Engelmanni.

- RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa), Stuttgart 1894–1980.
- ROCHA-PEREIRA 1973 = M. H. Rocha-Pereira (ed.), *Pausaniae Graeciae descriptio*: Vol. I, Libri I–IV, Leipzig: Teubner.
- YPSILANTI 2006 = M. Ypsilanti, »Lais and Her Mirror«, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 49, 193–213.
- WALBANK 2003 = M. E. H. Walbank, »Aspects of Corinthian Coinage in the Late 1st and early 2nd Centuries A.C.«, *Corinth* 20, Corinth, The Centenary: 1896–1996, 337–349.
- WILLIAMS 1986 = C. K. Williams, »Corinth and the Cult of Aphrodite«, in M. A. del Chiaro and W. R. Biers (edd.), *Corinthiaca: Studies in Honor of Darrell A. Amyx*, Columbia, Missouri: University of Missouri Press, 12–24.
- WILSON 2007 = N. G. Wilson (ed.), *Aristophanis Fabulae*, Vol. 2: *Lysistrata, Thesmophoriazusae, Ranae, Ecclesiazusae, Plutus*, Oxford: Oxford University Press.
- WISEMEN 1979 = J. Wisemen, »Corinth and Rome I: 228 B.C. – A.D. 267«, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2.7.1, 438–548.

Mirko Obradović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
mdobrado@f.bg.ac.rs
ORCID: [0000-0003-0142-5791](https://orcid.org/0000-0003-0142-5791)

Lais of Corinth – a hetaira and a heroine

Abstract: The paper discusses various testimonia from numerous sources about Lais of Corinth, a famous hetaira from the classical period (5th–4th century BC). Although the number of extant sources concerning Lais, celebrated for her beauty and her love skills, is measured in the hundreds of references and is perhaps greater than that of any other known sex worker in Greek antiquity, the analysis of the sources shows that little can be reliably said about Lais from a historical point of view. Some scattered references in ancient authors and contradictory details of the life of the hetaira Lais are undoubtedly historically inaccurate, and others are difficult to date. This has led modern scholars to identify more Laises, distinguishing, for example, the “older” from the “younger” Lais or introducing even the “third” Lais – all of them in the short period between the late 5th and the second half of the 4th century BC. This paper argues that the identification of several different historical Laises from the classical period is a modern construct unsupported by ancient sources.

Although the name Lais was undoubtedly a popular name for *hetairai*, there is no conclusive evidence that there were more Laises as famous *hetairai* in the classical period. No ancient author, ranging from roughly contemporary period to late antiquity, mentions more than one Lais; sources know of only one hetaira named Lais, famous and unique enough. The only exception might be Athenaeus, who once lists among the *hetairai* that the Alcibiades took with him a certain Damasandra, the mother of “the younger Lais” (Ath. 13.34). This, however, is not enough to assume the existence of two or more historical Laises in the classical period. In addition, what leads modern scholars to assume the existence of more than one Lais in the classical period also concerns the question of her final resting place. Several sources locate her grave near the shrine of Aphrodite *Melainis* in Corinth, but there was also the other one in Thessaly. There is a very strong tradition that the hetaira Lais of Corinth died in near the Peneius river in Thessaly, where a tomb with a funerary monument was erected in her honor. On the other hand, the part of the tradition that describes her violent death in Thessaly, indeed in the temple of Aphrodite, was likely added later explain her heroization, because a heroic death and sacrifice are expected from a hero. In this context, the erection of Lais’s Corinthian tomb in the sanctuary of Aphrodite *Melainis* coincides with her heroization. Similarly, the monument in the form of a lioness on a pedestal holding a ram in her forepaws, likely from the Hellenistic period but known from the early Roman Empire, commemorates this heroization. The tomb and the lioness monument, symbolizing Lais, became landmarks of Corinth, attracting visitors, pilgrims, and tourists for centuries. The pride of Roman Corinth’s citizens in their most famous hetaira and the monument erected in her honor is particularly evident in the city’s coins from the early Empire (2nd–3rd century AD), which feature the lioness on a pedestal and were minted on several occasions.

Keywords: Lais, Corinth, *hetairai*, prostitution, heroization, tradition.

Sadržaj – Contents

JOVAN CVJETIČANIN Civil war pollution in the <i>Epodes</i> and the <i>Odes</i> of Horace	7
МИРКО ОБРАДОВИЋ Лаида из Коринта – хетера и хероина	29
ŠIME DEMO Digitalne tehnologije i latinski jezik: izabrane teme	59
ЈЕЛЕНА ФЕМИЋ КАСАПИС Појам <i>ἑσχατος</i> код Хомера	83
VERONIKA VASILIC Elije Aristid i <i>Sveti govori</i> : problemi klasifikacije	107
МИЛОШ МАЦАН Етничка структура војске Антиоха III	131
DIMITRIJA RAŠLJIĆ <i>Variae lectiones ad Isaеum</i> from the F573 SPbDA 375 manuscript from the National Library of Russia	157
MIROSLAV VUJOVIĆ & JELENA CVIJETIĆ On one unpublished Roman inscription from Nevesinje	165
ALEKSANDAR LOMA Cimmerians: A forgotten people of the ancient world	177
JELENA VUKOJEVIĆ Workshops on digital epigraphy and storytelling within the project PROMETHEUS	191
ЈЕЛЕНА САВИЋ Collegium Carolivicanum: Карловачка летња школа старих језика и култура	195